

Бутузова Л.П. Психологічний ретроспективний аналіз уявлень майбутніх педагогів про шкільний булінг / Л.П.Бутузова // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – № 3 (37). – 2018. – С.3-8.

3

УДК159.923:159.9.07

БУТУЗОВА Л.П., к. психол. н.,
м. Житомир

ПСИХОЛОГІЧНИЙ РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ УЯВЛЕНЬ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ПРО ШКІЛЬНИЙ БУЛІНГ

Анотація. У статті презентовано результати аналізу уявлень та стереотипів студентів-майбутніх педагогів про шкільний булінг, сформованих на основі власного досвіду та спогадів. Показано, що розмаїття таких уявлень актуалізується крізь призму суб'єктивного емоційного переживання усіх рольових структур булінгу: переслідувача, постраждалого та спостерігача. Спонтанно-стереотипне формування досвіду та уявлень про доцільність тих чи інших стратегій поведінки у ситуації шкільного цькування може завадити у майбутньому їх ефективній протидії цьому явищу у професійній діяльності педагога.

Ключові слова: булінг, насилля, психологічна готовність педагога до ефективної протидії булінгу, уявлення та стереотипи про шкільний булінг, ретроспективне дослідження, цькування.

Аннотация. В статье представлены результаты анализа представлений и стереотипов студентов-будущих педагогов о школьном буллинге, сформированных на основании собственного опыта и воспоминаний. Показано, что разнообразие таких представлений актуализируется сквозь призму субъективного эмоционального переживания всех ролевых структур буллинга: преследователя, пострадавшего и наблюдателя. Спонтанно-стереотипное формирование опыта и представлений о целесообразности тех или иных стратегий поведения в ситуации школьной травли может помешать в будущем их эффективному противодействию этому явлению в профессиональной деятельности педагога.

Ключевые слова: буллинг, насилие, психологическая готовность педагога к эффективному противодействию буллингу, представления и стереотипы о школьном буллинге, ретроспективное исследование, травля.

Abstract. The article presents the results of the analysis of students, future teachers' representations and stereotypes of school bullying, formed on the basis of own experience and remembrances. It is shown that the diversity of such representations is actualized through the prism of subjective emotional experience of all bullying role structures: the persecutor, the victim and the observer. The

spontaneously stereotypical formation of experience and ideas about the expediency of certain strategies of behavior in the context of school harassment can prevent future effective counteraction to this phenomenon in the professional activity of a teacher.

Key words: *bullying, violence, teacher's psychological readiness for effective bullying counteraction, school bullying representations and stereotypes, retrospective research, harassment.*

Постановка проблеми. Останнє десятиріччя актуалізувало низку психологічних, соціологічних та педагогічних досліджень проблем шкільного булінгу (цькування) [1], [5], [6], [8] та ін. Згідно з даними соціологічного дослідження «Насильство у школі» [4], проведеного ВГО «Жіночий консорціум України» у чотирьох регіонах України, проблема насилля у школі залишається дуже гострою та актуальною. За даними ВООЗ за кількістю постраждалих від цькування Україна у 2016 році посіла 9 місце (з-поміж 42 країн, що брали участь у дослідженні). При цьому дані опитувань фіксують прагнення педагогів применшити масштаби поширеності цієї проблеми. На думку педагогів, найчастіше діти потерпають від насилля на вулиці (89%), зустрічаються з ним у сім'ї (71%), і лише потім вважають школу як потенційне місце булінгу школярів (53%). Поряд з цим, 95% опитаних вчителів підтверджують факт існування насилля серед учнів у загальноосвітніх закладах [4]. З точки зору учнів, ситуація зі шкільним цькуванням виглядає дещо по-іншому. Близько 80% дітей в Україні до 15-річного віку в різних статусно-рольових позиціях та формах стають учасниками

4

шкільного булінгу (Д.Марцинковський, 2014 р.). Вони можуть бути постраждалими, булерами чи спостерігачами (пасивними чи активними). Переважна більшість школярів зустрічаються зі цькуванням одноразово або рідко, але близько 8% учнів шкільного віку виявляються хронічними жертвами і потерпають від насилля декілька разів на тиждень. Ці дані узгоджуються з результатами дослідження Національного центру превенції булінгу США

(PACER), відповідно до яких від 6 до 8% школярів регулярно травмуються від шкільного цькування.

Згадуючи про шкільний булінг, прикро зауважимо, що таке насилля проявляється не лише в системі стосунків «учень-учень», але й у системах стосунків «дорослий/вчитель - учень», «учень/учні – персонал школи». Незалежно від форм насилля, воно наносить психологічну травму усім залученим сторонам.

Шкільний булінг – це соціальне явище, що фіксують в освітній практиці не лише України, але і США, Японії, Росії, Канади та практично всіх європейських країн. Більшість експертів вказують на неможливість його повного усунення як явища, оскільки «цькування знаходиться у залежності від загальної системи нерівності людей — майнової, фізичної, етнічної, інтелектуальної та гендерної. Проблема подолання знущань симетрична проблемі подолання цієї нерівності» [8]. Попри багатий та позитивний досвід Скандинавських країн, де над подоланням цього явища працюють не одне десятиріччя, факти цькування у шкільному середовищі продовжують фіксуватися. Тому перед сучасною школою стоїть завдання не стільки усунути, скільки зменшити частоту випадків, знизити його інтенсивність та забезпечити екологічність виходу з ситуації булінгу всім його прямими та опосередкованим учасникам.

Випадки шкільного булінгу фіксуються у всіх ланках школи [1], [7], [8]. Г.Солдатова наводить дані, що кожен десятий школяр у світі зазнавав насильства у школі, а кожен третій підліток в світі брав участь в актах насилля (бився, ображав слабших, був жертвою насилля) [8]. Більшість експертів проблематики булінгу зауважують, що пік цькувань у шкільному середовищі серед учнів припадає на період навчання у середній школі (підлітковий вік). За даними опитування ВООЗ, випадків фізичного та психологічного булінгу серед 11-річних більше, ніж серед 15-річних. Проте з віком зростає доля психологічних та сексистських форм насилля, та поширенішим стає кібербулінг [9].

Варто зауважити, що чимало випадків шкільного насилля важко виявити, оскільки ініціатори цькування стараються діяти в умовах відсутності контролю та спостереження дорослих. Педагоги частіше помічають лише захисну реакцію постраждалого, яка може бути розцінена ними як порушення дисципліни, а не результат дій булера. А враховуючи той факт, що постраждалі часто віддають перевагу не повідомляти про насилля та агресію вчинену щодо них вчителям та батькам (через страх отримання статусу «ябеди», чи наростання жорстокості), то існує ризик переростання знущань та цькувань у систематичні, регулярні форми боулінгу, які формують у свідомості школярів уявлення про їх «нормальність», а домінантну поведінку – як важливу складову досягнення мети.

Більшість програм профілактики шкільного боулінгу вказують на необхідність скоординованої роботи школи, педагогів та родини у ефективному реагуванні на випадки цькування у школі. На нашу думку, ключовою фігурою у боротьбі зі знущаннями в умовах шкільного середовища, має стати педагог. В цьому контексті гостро постає фактор психологічної готовності педагога конструктивно реагувати на ситуацію булінгу. Така усвідомлена педагогом позиція у реагуванні може сформуватися у результаті спеціальної професійної підготовки до доцільних та скоординованих дій всієї шкільної системи. Однак, як показує практика, більшість педагогів у таких ситуаціях посилається до своїх суб'єктивних уявлень щодо доцільності певних поведінкових реакцій, які, на жаль, часто базуються на власному травматичному досвіді, усталених стереотипах про домінантну поведінку, уявленнях про природу, чинник та наслідки цькування. Неадекватність уявлень педагогів часто лягають в основу відповідних переживань у ситуації цькування, та, як наслідок, мають різні поведінкові реакції. При цьому ми припускаємо, що зустрівшись на практиці з цією проблемою, вони не завжди здатні конструктивно протидіяти такому насиллю через закріплений та опосередкований страхом попередній досвід та упередження. Саме тому вбачається актуальним вивчення уявлень та

стереотипів щодо явища шкільного булінгу майбутніх педагогів ще на етапі первинної професіоналізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У силу подвійності своїх психологічних контекстів, явище шкільного булінгу маловивчене, попри те, що його важко назвати новим. Ще на початку XX століття, переважно зарубіжні вчені, акцентували увагу на цьому явищі (Dan Olweus, 1978; Pellegrini, 2001; Jimerson et al., 2010; Swearer et al., 2010; Rose, Espelage, 2012). Перші системні дослідження прояву насилля серед учнів школи належать групі скандинавських вчених під керівництвом норвежського психолога Д.Ольвеуса, які ще у 1970-х роках визначили це явище поняттям "булінг". У 80-х роках шведський вчений Х.Лейман вивчав ситуацію повторювальної та систематичної агресії між працівниками на робочих місцях ("мобінг"). Прийнятим почали вважати, що поняття "булінг" засто-

5

совується щодо шкільних ситуацій, а термін "мобінг" – щодо ситуацій на робочих місцях.

Під булінгом (від англ. bully– хуліган, забіяка, задирикуватець, грубіян, бик), у переважній більшості джерел, розуміють насилля, цькування, утиск, дискримінацію, травлю. Основними ознаками булінгу є навмисність, регулярність, нерівність сил, охопленість широкого кола учасників групового процесу, низька ймовірність припинення без стороннього втручання, негативний психологічний вплив на всіх учасників, незалежно від їх статусно-рольових позицій у процесі цькування [2], [3], [6], [10] та ін.. Узагальнюючи різні авторські підходи, доходимо висновку, що булінгом можна вважати умисне, не пов'язане із самозахистом і не санкціоноване державними нормативно-правовими актами, тривале (чи повторюване) фізичне чи психологічне насилля з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) щодо індивіда, та відбувається переважно в організованих групах з певною особистою метою.

За даними дослідження ЮНЕСКО, булінгу в шкільному середовищі сприяє комплекс факторів: особистісні, сімейні, середовищні, ситуаційні та соціальні [10]. Три останні пов'язані безпосередньо з діяльністю школи та уявленнями педагога про шкільне насилля, зокрема з:

- організацією шкільного середовища, здатного попереджати, виявляти та реагувати на випадки насилля;
- психологічною готовністю та здатністю педагогів втручатися та ефективно діяти у ситуації булінгу;
- суспільною значимістю цієї проблеми та стереотипами педагогів щодо причин та наслідків цькування у школі.

Уявлення педагогів та їх ставлення до шкільного цькування неодноразово ставали предметом спеціального наукового вивчення. Проте вони носили переважно констатувальний характер [4], [8], вивчалися здебільшого соціологами [3], [9] та рідко вивчали суб'єктивне ставлення педагогів, сформоване в результаті особистого психологічного досвіду емоційного переживання цькування. У 2011 році А.І. Аверьянов провів опитування серед педагогів дошкільних закладів м. Москви, які заочно навчалися в Московському гуманітарному педагогічному університеті [1]. Його респондентами стали жінки віком 20-50 років. Проте для екстраполяції результатів цього дослідження на сучасну загальноосвітню школу варто враховувати і гендерний аспект уявлень майбутніх педагогів на етапі їх професіоналізації, оскільки уявлення та спогади педагогів чоловіків та жінок можуть різнитися значимістю, оцінкою та ставленням до шкільного булінгу.

Метою статті є презентація результатів дослідження уявлень та стереотипів про шкільний булінг юнаків та юнок, які оволодівають педагогічними спеціальностями, на основі ретроспекції спогадів та актуалізації суб'єктивного досвіду переживань.

Виклад основного матеріалу. Основою вивчення ретроспективи шкільного булінгу стали спогади про нього у студентів, які оволодівають педагогічними спеціальностями у Житомирському державному університеті

імені Івана Франка. Вибірку склали 70 студентів віком 18-21 рік фізико-математичного, соціально-психологічного факультетів та факультету фізичного виховання і спорту. Формуючи вибірку, ми виходили з міркувань про те, що студентство презентує полікультурне середовище соціалізації, що підвищує репрезентативність вибірки щодо предмету нашого дослідження. Всього було опитано 48 респонденток (70%) та 22 юнака (30%) (склад вибірки формувався з урахуванням того, що в сучасній освітянській сфері працюють переважно жінки). За допомогою спеціально розробленої анкети та контент-аналізу творів «Знущання та цькування у моїй школі: особиста історія» вивчався досвід (форми, особиста статусно-рольова участь, уявлення про способи подолання) шкільного булінгу студентів-майбутніх педагогів, в період, коли вони були ще школярами; виявлялися їх уявлення про причини цього явища та роль педагога у цьому процесі. Окремий акцент було зроблено на вивченні уявлень майбутніх працівників освітянської сфери щодо розмаїття позицій педагогів у ситуації булінгу, оцінці респондентами ефективності та наслідків їх поведінкових стратегій.

Про відносну неновизну явища булінгу свідчить той факт, що 89% опитаних вказали, що тією чи іншою мірою зустрічалися зі шкільним булінгом в учнівському віці. При цьому переважна більшість (87%) описує знущання у системі «учень-учень». 31 % студентів вказали на ознаки булінгу в системі «педагог-учень», рідко зустрічаються спогади про випадки знущання у системах «батьки-батьки» (0,6%), «батьки учня – однокласник дитини» (0,7%), 2 респондентів пригадали випадки цькування учнями персоналу школи (прибиральниці та вахтера). Це ще раз вказує на поширеність цього явища у різних площинах освітніх стосунків.

Саме по собі явище булінгу майбутні педагоги характеризують, переважно, як негативне. При цьому 36% респондентів вказали, що самі брали участь у булінгу: у якості жертви, постраждалого (21%), переслідувача (4%), у обох ролях побували 11%. Таким чином було з'ясовано, що фактично кожен третій опитаний студент безпосередньо мав досвід участі та переживань щодо

шкільного цькування, а більшість вказали на те, що були свідками цього явища навчаючись у школі. Зауважимо, що 69% опитаних ідентифікували себе як спостерігачі булінгу, при цьому

6

переважно йшлося про пасивне споглядання, а не про активні дії протидії цьому явищу. Психологічно роль спостерігача є такою ж важливою для булінгу, як і жертви та переслідувача, оскільки споглядачі відіграють роль тих, для кого стараються булери, розраховуючи на певні їх емоційні реакції: страх, захоплення, азарт тощо. Вагомість цієї ролі у структурі булінгу підтверджує і поява більш «сучасної» форми булінгу – кібербулінгу – коли саме спостерігачі знімають на мобільний телефон і викладають у мережу ролики зі знущаннями.

Гендерна складова уявлень юнаків та юнок щодо прийнятності булінгу дещо різниться. Більшість опитаних студентів чоловічої статі (59%) схильні ставитися до булінгу як до важливого етапу «загартування характеру» (особливо майбутні вчителі фізичної культури). І це на фоні того, що опитані юнаки частіше опинялися у статусно-рольових позиціях агресора та постраждалого, порівняно з респондентами, які частіше переживали з ролі свідків.

У загальноосвітніх навчальних закладах фахівці фокусують увагу на різних видах насилля (беручи за основу різні критерії) [7]: фізичне, психологічне (емоційне), тілесне покарання, економічне, сексуальне (секстінг), гендерне та кібербулінг. Рейтинг використання різних форм та видів булінгу в шкільному минулому студентів мав такий вигляд: словесні приниження, прізвиська (83%), пліткарство (36%), бійки, штовхання (20%), бойкотування (9%), приниження у соціальних мережах (46%). При цьому студенти-чоловіки частіше згадували фізичне (пряме) насилля, а дівчата – вважали найгіршою психологічну форму булінгу (переважно вербальну). В цьому, на нашу думку, проявляється гендерна специфіка діапазонів прийнятності різних форм насилля, які продукуються суспільними стереотипами. Так, для хлопців прийнятним вважається застосовувати силу та прояв агресії для відстоювання своєї позиції в

групі, оскільки це є посилом «маскулінної», «домінантної» поведінки. Водночас, до завуальованих форм насилля (поширення пліток, бойкот, вербальні образи) дівчат суспільство ставиться більш поблажливо, порівняно із застосування ними фізичної сили. Ці дані є співзвучними з результатами досліджень частоти використання фізичного та психологічного насилля, залежно від віку респондентів та їх статі [4], [9] та ін. Так, фізична форма цькування притаманна більше хлопчикам і є більш поширеною з 11 до 14 років, водночас до психологічних форм насилля дівчатка вдаються частіше, а з віком зростає їх пріоритетність у представників обох статей.

Шкільне насилля небезпідставно чимало дослідників пов'язує із насиллям у сім'ї. Сучасні соціологічні дослідження констатують прикрі дані щодо поширеності насилля у сім'ї [7]: лише третина українських родин будує стосунки у сім'ї без жодної форми насилля. У решті випадків подружжя або застосовує насилля (фізичне) щодо дітей, або один до одного. Все частішими стають випадки насилля жінок по відношенню до чоловіків. Відсотки щодо психологічного насилля ще більше негативно вражають, оскільки вони не лише виступають окремою формою, але й переплітаються з іншими формами та видами насилля.

Аналіз причин шкільного білінгу показав, що частіше всього майбутні педагоги потерпали від кепкування із їх зовнішнього вигляду, вад (особливостей конституції тіла, заїкання, картавління, носіння окулярів тощо) – 51%; на другому місці – успішність (висока чи низька) – 13%; на третьому – матеріальний становище, родинні стосунки (гіперопіка, бідність, надмірний контроль, вживання алкоголю батьками) – 9%. На національну нетолерантність вказали лише 3% опитаних. При цьому студенти зауважують, що шкільний булінг сприймався ними тоді як закономірне явище, пронизане ореолом нормальності соціалізації та мовчазним невтручанням дорослих. Про це свідчать такі висловлювання студентів: «Батько казав, що саме так стають чоловіком»; «Вчителі робили вигляд, що нічого не відбувається»; «Інші із задоволенням, хоч і зі страхом, спостерігали за цими знущаннями. Лише іноді

хтось міг категорично висловитись проти. Але тоді його також чекала ізоляція класу»; «Я нічого не розповідав батькам, бо якби вони втрутились, то все стало б ще гірше»; «Це була така собі «школа виживання»; «Деякі вчителі навіть поважали та симпатизували хуліганам, оскільки вважали їх сильнішими, та через них хотіли завоювати собі авторитет класу»».

Варто зауважити, що, на думку Д.Ольвеуса, розповсюдженню шкільного цькування сприяють чотири механізми [10]:

- 1) соціальне наслідування: спостереження за проявами насильницьких дій одного учня щодо іншого заохочує інших школярів до участі в подібних актах, особливо якщо булер виявляється "успішним" в завоюванні жертви;
- 2) послаблення заборони агресивних тенденцій: коли школяр бачить, що переслідувач отримує винагороду за прояв агресивної поведінки, то це зменшує його внутрішні заборони щодо участі в агресивних проявах;
- 3) дифузія відповідальності: якщо кілька дітей беруть участь у залякуванні, то у кожного зменшується або атрофується почуття особистої провини та відповідальності («усім нічого не буде», «я такий не один»);
- 4) повторюваність атак: внаслідок повторних актів цькування одного учня іншими перший починає розглядатися як такий, який заслуговує на таке ставлення.

Ми поцікавились і тим, які поведінкові стратегії демонстрували студенти будучи учнями й опинив-

7

шись у ситуації шкільного насилля. 26% давали здачу, 14 % намагалися потоваришувати із сильними дітьми або із тими, хто грав роль переслідувача («заручалися їх підтримкою та дружбою»), 9% - повідомляли батькам. При цьому 21% опитаних ніяк не реагували, самотужки переживаючи болісні ситуації булінгу. Лише 4% респондентів зверталися за допомогою до вчителя. Таким чином ми бачимо високий ступінь недовіри вчителю у вирішенні такого складного питання, таким чином закріпивши установку безініціативності вчителя у вирішенні проблем шкільного булінгу. Така установка породжує

інтуїтивне уявлення у майбутніх вчителів про свою неможливість реально допомогти дитині в умовах вже сучасного загальноосвітнього закладу, нерозуміння ними механізмів профілактики та боротьби з цим явищем.

Такі подвійні стандарти у ставленні майбутніх педагогів до шкільного булінгу мають ряд передумов. По-перше, булери (переслідувачі) у педагогів часто викликають певну симпатію: вони впевнені у собі, екстравертовані, часто краще фізично розвинені та привабливі ззовні. Вони здатні грати у подвійну гру з вторинною вигодою для педагога: якщо їх попросити не робити цього явно, «на очах», вони підуть назустріч, але «позаочі - можна». На противагу їм, жертви невпевнені у собі, інтровертовані, часто демонструють дистанційованість від учителів, їх поведінка здається алогічною. По-друге, ініціаторами булінгу часто виступають самі вчителі задля власного самоствердження за рахунок приниження дітей. Нагадаємо, що 31% опитаних студентів зауважили, що пригадують випадки, коли насилля (переважно психологічне) виходило від педагога. По-третє, чимало педагогів через невідреагованість у свій час насилля над собою, внутрішньо готові до трансляції його у своїй професійній діяльності, мовляв «у наш час також таке бувало, і нічого страшного, минеться з часом; це навіть потрібно для соціалізації». Також не останню роль відіграє й корпоративна культура школи, яка забороняє вчителю «підривати авторитет школи», виносячи на широкий загал обговорення «неприємних випадків». Але найчастіше, вчителі просто не знають, що реально робити у цих ситуаціях, тому вдаються до різного роду захисних механізмів: дають псевдорациональне пояснення тому, що відбувається, або роблять вигляд, що нічого не відбувається, витісняють бачення таких випадків, або імітують діяльність, перекладаючи відповідальність за те, що відбувається на інших (батьків, психолога, соціального педагога).

Задля зниження рівня шкільного насилля майбутні педагоги пропонують вживати таких заходів:

1. вчителю ретельно з'ясувати обставини події у дітей (учасників булінгу), забезпечити довірливе спілкування у системі «вчитель-учень» (45%);
2. обов'язково педагогу реагувати на випадки насилля у школі (28 %);
3. повідомляти батькам дітей, взаємодіяти з ними, вдаватися до їх допомоги (25%);
4. проводити спеціальні заходи, спрямовані на згуртування дитячого колективу (12%);
5. залучати дітей до спеціальних програм з підвищення їх самооцінки, впевненості у собі, налагодження комунікацій (тренінги, бесіди, виховні заходи) (11%);
6. підвищувати рівень культури батьків щодо виховання дітей у родині (5%).

Зважаючи на значний прояв емоційних реакцій та активізацію захисних механізмів під час проведення дослідження, можна дійти висновку, що педагог, який емоційно не відреагував у своєму минулому досвіді ситуацію шкільного насилля навряд чи зможе ефективно інтуїтивно протидіяти випадкам шкільного булінгу. Цьому, на нашу думку, мала б передувати серйозна психокорекційна робота та спеціальне навчання ефективним практикам системної протидії шкільному булінгу.

В ряді рекомендацій щодо превенції насилля в освітньому середовищі [3], [7], вказується на вплив уявлень педагогів на їх позицію у ситуаціях булінгу. Так, якщо педагог або керівник школи вважає конфлікти в дитячо-підлітковому колективі нормальним явищем, яке необхідне для формування характеру, життестійкості, вміння відстоювати свою позицію, а насилля на несвідомому рівні приймається ним як прийнятна модель взаємодії в соціумі, то тоді вони швидше займатимуть позицію неутручання. При цьому педагог свідомо не розмежовує насилля та вирішення конфлікту, вони в його свідомості злиті воедино. Попустительство «невеличкому» насиллю, як правило, призводить до його переростання у булінг не лише щодо учнів, але й учителів. Тому така

позиція педагога, на нашу думку, має піддаватися переосмисленню ще під час професіоналізації в університетському просторі.

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження можна констатувати, що явище шкільного булінгу відоме майбутнім педагогам з власного досвіду і сприймається ними, переважно, як негативне. У спогадах студентів актуалізований досвід усіх рольових структур булінгу: переслідувача, жертви та спостерігача, що проявилися у фізичній та психологічній формах шкільного булінгу. При цьому мають місце невідреаговані переживання у майбутніх педагогів, пов'язані зі шкільним насиллям, що може завадити у майбутньому їм здійснювати ефективну протидію цьому явищу у власній професійній діяльності. Тому доречною буде спеціальна робота з психологічного відреагування їх власних життєвих проблем, пов'язаних зі шкільним насиллям. Задля ефективної профілактики

8

та протидії шкільному булінгу важливо інтегрувати зусилля сім'ї та школи та розробити чіткий, скоординований, зрозумілий усім учасникам навчально-виховного процесу, алгоритм дій у ситуаціях шкільного насилля.

Перспектива подальших досліджень вбачається нам у розробці спеціальних заходів щодо психологічного відреагування переживань, пов'язаних зі шкільним булінгом у майбутніх педагогів на етапі їх первинної професіоналізації – під час навчання у закладі вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверьянов А.И. Школьный буллинг в воспоминаниях студентов МГПИ / А.И.Аверьянов // *Scientific World*, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sworld.com.ua/index.php/ru/pedagogy-psychology-and-sociology-411/social-law-and-special-educational-psychology-411/11131-411-0635>
2. Бочавер А.А. Буллинг как объект исследований и культурный феномен./ А.А. Бочавер, К.Д. Хломов // Психология. Журнал высшей школы экономики. - 2013. Т.10, №3 – С.149-159. [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<https://cyberleninka.ru/article/v/bullying-kak-obekt-issledovaniy-i-kulturnyy-fenomen>

3. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? [Электронный ресурс] / И. С. Кон. // Сексология. Персональный сайт И. С. Кона. — [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.sexology.narod.ru/info178.html>
4. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога. Якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні / Є. Дубровська, М. Ясеновська, М. Алексєєнко. — Київ: Всеукраїнська громадська організація «Жіночий консорціум України», 2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wcu-network.org.ua/public/upload/files/schulNAS111.pdf>
5. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін. ; [ред. : К. Левченко, І. Трубавіна]; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді. Міжнар. жіночий правозахисн. центр «Ла Страда Україна». — К.: Держсоцслужба, 2005. — 395с.
6. Проблема насильства в українських сім'ях: соціологічне опитування / [за ред. С. О. Павлиш] — К.: Друкарський світ, 2010. — 52 с.
7. Предотвращение насилия в образовательных учреждениях : методическое пособие для педагогических работников / Л. А. Глазырина, М. А. Костенко; [под ред. Т. А. Епоаяна]. — М.: Бюро Юнеско в Москве, 2015. — 144 с.
8. Солдатова Г. Агрессоры и жертвы. Буллинг в России становится серьезной проблемой общения в сети. / Г.Солдатова, Солдатова Г., Е. Зотова // Дети в информационном обществе. 2012. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://detionline.com/assets/files/journal/11/iss111.pdf>.
9. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння боулінгу. Результати дослідження Українського інституту дослідження екстримізму. — Київ, 2017. — 84 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>
10. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem (2001) / D. Olweus // Research Centre for Health Promotion, University of Bergen // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.oecdobserver.org.

11. UNESCO Stopping violence in schools: a guide for teachers; 2014. – 35 p.
[Электронный ресурс]. - Режим доступа:
<http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001841/184162e.pdf>